

Kirsten Andersen og Jan Foght Mikkelsen

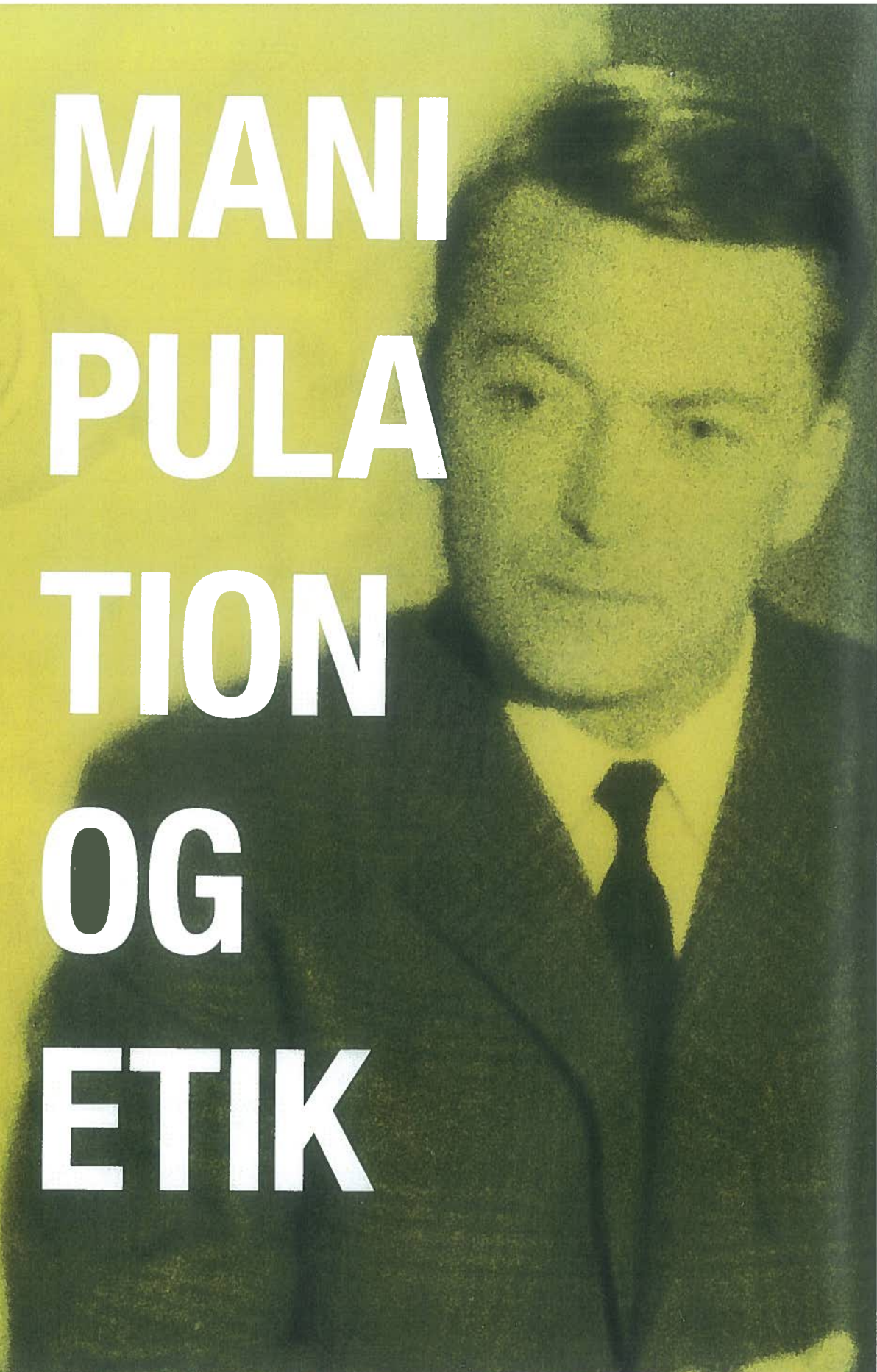
**DOKUMEN
TAREN I
UNDERVIS
NINGEN**

AALBORGHUS GYMN

L&R Uddannelse

DOKUMENTAREN I UNDERVISNINGEN

5. MANI PULA TION OG ETIK

76

Manipulation – et vanskeligt begreb

Manipulation drejer sig om afsenderens holdning til modtageren og om forholdet mellem mål og midler: hvilke virkemidler, fremstillingsformer og argumentationsmåder er det etisk acceptabelt at bruge for at få et budskab igennem? Hvor går den etiske grænse for, hvilke overtalelsesmidler en afsender kan bruge, når modtageren samtidig skal respekteres som en selvstændig person udstyret med selvbestemmelsesret og værdighed?

Er det etisk acceptabelt:

- at udelade eller fortie væsentlige oplysninger, som strider mod en dokumentars budskab?
- at overdrive i en god sags tjeneste, eller hvis budskabet er holdbart ifølge instruktørens egen research?
- at bruge følelsesappellerende og dramaturgiske fremstillingsformer som fx opbygning i overensstemmelse med berettermodellen, dramatisering, rekonstruktion, krydsklipping, underlægningsmusik, symbolik og metaforiske klip?

Svarene på disse spørgsmål afhænger af, hvordan man definerer begrebet "manipulation". Desværre er der meget få, der bekymrer sig om at definere begrebet. Det gør det vanskeligt at diskutere meningsfuldt om en dokumentar er manipulerende.

Udtrykket "manipulation" er ligesom "objektivitet" et elastisk og inflationsramt begreb, hvis betydning er meget uklar. Alligevel bruges udtrykket meget ofte – især til at skælde ud med. Udtrykket anvendes tit i forbindelse med medieprodukter, hvis budskab man ikke bryder sig om. Og hvis man vil beskyldte en dokumentar for at manipulere, er det let nok at finde på et eller andet at bruge som påskud for sin kritik: fx at der er brugt underlægningsmusik eller dramatisk rekonstruktion, at lyset er manipuleret, at der er klippet i et interview med en medvirkende, eller at der anvendes virkemidler, som appellerer til følelser. Men er dette faktisk manipulation, eller er det blot sådan levende billeder fungerer?

Misforståelser af manipulation

Hvad er så manipulation? Før vi fremsætter vores definition, er det nødvendigt at gøre op med et par meget udbredte misforståelser af, hvad manipulation er i forbindelse med dokumentarfilm og -tv. Disse misforståelser har begge forbindelse til den vestlige kulturs meget positivistiske og rationalistiske tænkemåde: en tænkemåde hvor følelser og subjektivitet er af det onde, og hvor idealet er objektiv og eksakt viden (såkaldt "positive facts") og logisk-rationel argumentation ved hjælp af entydige og klare begreber. Mange af os tænker umiddelbart som positivister – selv om vi ikke er bevidste om det og ofte slet ikke ønsker det (jf. kap.1).

En dokumentar er nødvendigvis en medialisering af virkeligheden, og en sådan kræver en instruktør, som har et formål med at lave filmen og som regel også et budskab, han vil formidle (se box s. 15 og 29 i kap. 1). Derfor rummer dokumentaren også en slags retorisk styring af modtageren. Modtageren skal nemlig styres til at se den valgte virkelighed med dokumentarens blik, dvs. overtales til at se dokumentaren som en rimelig og troværdig fremstilling af en begivenhed eller en problemstilling. På samme måde søger denne tekst at styre dig, kære læser, til at opfatte manipulation og dokumentarfilm på én bestemt måde frem for på andre mulige måder.

Den uundgåelige retoriske styring sker netop ved hjælp af de træk, som karakteriserer enhver medialiseret fremstilling af virkeligheden: komposition, vinkling, stil, budskab, virkemidler og lignende.

En anden udbredt misforståelse af manipulation forbinder manipulation med den argumentation, der appellerer til følelser, og som ikke har form af en logisk-rationel argumentation i verbalsproglig form. Idealet er, at argumentationen bør fremstå glasklar, gennemsigtig og logisk. Er den derimod fremstillet uigennemsigtigt og på en følelsesappellerende måde, er der fare på færde; fx hvis der bruges metaforer og symboler, underlægningsmusik, poetisk montageklipping, dramatiske billeder, krydsklipning og dramatiske rekonstruktioner.

En sådan form for kommunikation er ikke umiddelbart gennemsigtig for modtageren, den er ikke saglig, men udtrykker sig billedligt og associativt, og den vækker følelser i modtageren. Den udbreder derfor forførelsens uigennemsigtige mørke i stedet for at udstråle fornuftens kolde og klare lys (på samme måde som verbalsprogets rationelle argumentation gør det). Derfor opfattes

denne kommunikationsform som "usaglig", uacceptabel og manipulerende.

Groft sagt opfattes film og tv som medier, der i sig selv er manipulerende, fordi de præsenterer flygtige billeder af en overfladisk virkelighed, og fordi disse billeder appellerer til modtagerens følelser. Ifølge denne meget puritanske tankegang må den ideelle dokumentar være en film med udelukkende *talking heads*, statistikker og grafer, og så lidt klipning som muligt. Ca. sådan som DR 1's tv-nyheder så ud i slutningen af 1960'erne.

Begge de to misforståelser af manipulation opfatter selve det at forsøge at påvirke eller overtale nogen som mistænkeligt og nærmest manipulerende. Men er forsøg på påvirkning ikke et almindeligt socialt vilkår og en del af dagligdagen? Og er der ikke mange forskellige måder at forsøge at overtale en modtager på? Skulle man ikke snarere skelne mellem etisk acceptable måder og måder der er løgnagtige, bedrageriske og vildledende?

I det følgende vil vi skelne på denne måde. Hermed anerkendes det, at alle dokumentarer er forsøg på at overtale en modtager til at se verden på en bestemt måde, dvs. i et bestemt etisk, politisk eller poetisk perspektiv (jf. definitionen af dokumentaren i kap.1.) Hvordan ser så en ikke-positivistisk og retorisk funderet definition af manipulation ud?

Hvad er manipulation?

Når man forlader de nævnte forenkledede opfattelser, viser manipulation sig at være et særdeles kompliceret begreb, som også er svært at arbejde med i praksis. Men dette gælder stort set alle etiske problemstillinger. Der er, som vi skal se, ingen facitliste.

Vi vil foretrække at bruge begrebet "uredelighed" i stedet for "manipulation", fordi dette er et mindre belastet, inflationsramt og mangetydigt udtryk. Men også fordi det er dette begreb, der bruges i danske bøger om retorik. Der er tale om uredelighed, når en afsender forsøger at overtale ved at bringe modtageren i vildfarelse. I så fald vildledes modtageren til at acceptere en påstand, han ellers ikke ville give tilslutning til. En modtager ville sandsynligvis ikke acceptere budskabet, hvis han havde haft mulighed for at gennemskue den urimelige argumentation.

Uredelighed kan defineres på følgende måde: alle argumenter og overtalelsesmåder, der vildleder en modtager, og som samtidig er uigennemskuelige i kommunikationssituationen. Vildledende argumentation, som er åbenlys og gennemskuelig, er selvfølgelig også uredelig – men den er helt ufarlig og derfor ikke interessant. Uredelig argumentation eller en vildledende overtalelsesmåde kan se ud på mange måder. Men der er typisk fire måder at være uredelig på:

- bevidste løgne eller usandheder, som afsenderen selv tror på
- fortielse eller udeladelse af informationer, som er relevante i forhold til budskabet, og som modtageren derfor bør have

Et eksempel på vildledning

En ægproducent markedsførte sine æg som "salmonellakontrolleret" (stempet på æggebakken i supermarkedet). I en sådan købsituation tænker forbrugeren nemlig intuitivt, at æggene må være salmonellafri – hvorfor ellers kontrollere dem? Meningen med en kontrol må da være at finde og fjerne de inficerede æg, hvad ellers? Altså må de æg, der sælges i bakken være salmonellafri. Logik for burhøns! Desværre blev flere af de vildledte forbrugere i dette tilfælde voldsomt syge efter at have spist de inficerede æg rå. For æggene var ikke salmonellafri (selv om de var "kontrollerede"). Producenten havde aldrig direkte påstået, at æggene var salmonellafri, men blev alligevel helt fortjent dømt for vildledende markedsføring: han fortiede den væsentlige oplysning, at æggene ikke nødvendigvis var salmonellafri; og han suggererede ved hjælp af det kreative udtryk "salmonellakontrolleret" forbrugeren til at drage den helt urimelige slutning, at æggene ikke var inficerede.

fordrejning ved hjælp af forenkling, overdrivelse og underdrivelse, som sandsynligvis vil virke vildledende

suggestiv retorik som stimulerer modtageren til at drage urimelige slutninger

(jf. Foght Mikkelsen: 2002: 80)

USAs præsident og den danske regering brugte flere usande begrundelser for at invadere Irak i 2003: Irak skulle have kemiske masseødelæggelsesvåben, have forbindelse til Osama bin Laden og Al Qaeda og være tæt på at udvikle en atombombe. Disse usande og derfor vildledende påstande var ikke gennemskuelige for hverken verdensoffentligheden eller den danske offentlighed. Om disse usande begrundelser også var bevidste løgne er endnu omdiskuteret.

Eksemplet med de "salmonellakontrollerede" æg rummer både fortielse/ udeladelse og suggestiv retorik.

Imidlertid er det langt sværere at diskutere problemer med manipulation i dokumentaren, end mange umiddelbart forestiller sig. Det er desværre ofte kompliceret at vurdere, om en dokumentar er vildledende. Spørgsmålet om vildledning kan nemlig ikke reduceres til kun at dreje sig om forekomsten af enkeltstående virkemidler: fx underlægningsmusik, dramatiserende

THI KENDES FOR RET

UNDERKASTELSE

Det islamiske hovedtørklæde er symbolet på kvindens underkastelse. Islamisterne bruger det som stærkt og tydeligt tegn på troens dominans over både mand og kvinde, muslimer og ikke-muslimer. Det drejer sig ikke om "30 gram stof"! Det drejer sig om tyranni og underkastelse. Et flertal i Folketinget vil acceptere det i folketingsalen. Og Domstolstyrelsen har besluttet, at du som borger fremover skal acceptere, at du i retten møder en dommer indhyllet i tyranniets slør. Stop det. Nu!

 Dansk Folkeparti
www.danskfolkeparti.dk Tlf. 3337 5199 E-mail: df@ft.dk

Gi os Danmark tilbage

krydsklipping, rekonstruktioner, brug af nærbilleder, visuelle metaforer m.m. Det afgørende for en redelighedsvurdering er ikke disse virkemidler, men derimod dokumentarens grundlæggende argumentation, især belæggene for den overordnede påstand. De filmiske virkemidler opbygger ikke argumentationen, men bruges primært til at forstærke argumentationen. Det bærende i en dokumentars argumentation er talen og især speak'en. Dette forhold er også forklaringen på, at fx observerende og poetiske dokumentarer uden speak ofte bliver argumentativt uklare og meget åbne for modtagers egen fortolkning (jf. senere om Lars Engels).

Desværre er det som regel netop en dokumentars virkemidler, der kritiseres for at være manipulerende, men ikke selve den grundlæggende argumentation. Det gælder fx for mange politikeres voldsomme kritik af Christoffer Guldbrandsens kontroversielle film, *Den hemmelige krig* (2006), om danske soldaters udlevering af afghanske fanger til tortur i amerikansk varetægt.

-
- Diskuter om Guldbrandsens argumentation er uredelig.
-

Hvad der er redeligt og uredeligt, er relativt til dokumentarens samlede argumentation, genrens regler og den øvrige kommunikationssituation. Der er ingen skudsikre regler eller nogen form for facitliste, der kan bruges som udgangspunkt for en redelighedsvurdering. Der er derfor – ligesom i mange andre etiske sammenhænge – altid tale om et skøn. Et skøn som man må argumentere kvalificeret for ud fra den givne genres spilleregler og formål. Hver genre har sine egne retoriske krav, som afgør hvad der er tilladt. Der er stor forskel på, hvad en modtager med rimelighed kan forvente og kræve af et reklamespot, en oplysningskampagne, et kort nyhedsindslag og en dybdeborende dokumentar. Fx når det gælder graden af research, flersidig fremstilling og dokumentation for påstande. Og når det gælder den etisk acceptable grad af pædagogisk forenkling og humoristisk overdrivelse.

En reklame for Coca Cola kan slippe af sted med at påstå, at livet bliver sjovere, når man drikker cola: fx ved at vise unge, sexede mennesker, som fester og drikker cola ledsaget af speak'en: "Have fun, enjoy a coke!". Dette er både en udokumenteret, forenklet og overdreven påstand. Men alligevel kan man næppe med held sagsøge reklamen for at være vildledende markedsføring. Fremføres den samme påstand derimod i en dybdeborende dokumentar, gælder helt andre krav til graden af dokumentation og tilladt forenkling.

Der Ewige Jude - en uredelig dokumentarfilm

Lad os se på argumentationen og redeligheden i en dokumentarfilm, der fremfører meget alvorlige påstande og som hævder at afsløre en skjult sandhed. Den nazistiske, anti-jødiske dokumentarfilm *Der ewige Jude* fra 1940 kaldtes af Goebbels' propagandaministerium for "en folkeoplysende undervisningsfilm egnet for ungdommen". Den blev markedsført som "en afslørende dokumentarfilm om verdensjødedommen". Filmens ideologiske formål var at retfærdiggøre forfølgelsen og "særbehandlingen" af jøderne (som var blevet frataget deres borgerlige rettigheder) i Tyskland og det besatte Polen. Den fremstillede den jødiske befolkning som samfundsskadelige snyltere, skadedyr på linje med rotter. Få år efter filmens fremkomst lykkedes det nazisterne at udrydde ca. 6.000.000 af disse "skadedyr".

Filmen ønsker at "afsløre" den virkelige og "evige jøde" bag den civiliserede europæers maske. Selv om de integrerede jøder på overfladen kan ligne helt "almindelige" tyskere, så er og bliver "jøden" den evigt samme: farlig for det tyske samfund, ondskabsfuld, arbejdssky, uhygiejnisk, forbryderisk, seksuelt pervers og degenereret.

Disse diskriminerende (og derfor uetiske) udsagn om den jødiske befolkningsgruppe udgør filmens bærende påstande. Det er imidlertid ikke en redelighedsvurderings opgave at vurdere påstandenes korrekthed eller godhed. Derimod drejer en redelighedsvurdering sig om, *hvordan* der argumenteres. Hvilken dokumentation og hvilke belæg fremføres i argumentationen? Søges modtageren vildledt til at tilslutte sig påstandene ved hjælp af løgn, fortællelser og lignende?

De hårrejsende påstande om "jøden" fremføres af en belærende og autoritativ speak, og speak'en ledsages af en række scener og billeder, som skal dokumentere påstandene. Disse scener består bl.a. af autentiske optagelser fra de polske ghettoer i det besatte Polen, hvor mange jøder var tvunget til at opholde sig på meget lidt plads, stort set uden mulighed for at arbejde. Der var hverken fabrikker eller landbrug i de snævre byzoner, hvor de var stuvet sammen mange i bittesmå lejligheder. Derfor var det let nok at "dokumentere" at jøder foretrak at klumpe sig sammen under uhygiejniske forhold, og at de foretrak at leve af at

handle med ting og sager, hvilket dengang ansås for at være mindre "værdigt". Billederne af overbefolkede lejligheder, og jøder der byttehandler på åben gade, viser jo tydeligt hvordan det forholder sig. Speak'en lyder: "Jøderne er [i modsætning til de ariske tyskere] hverken bønder eller arbejdere, men et folk af parasitter." Jøderne lever af at handle med ting, som andre har produceret for dem. Men filmen undlader at oplyse den tyske tilskuer om, at disse kummerlige forhold var blevet jøderne påtvunget.

Filmen viser scener fra spillefilm og kabaretter, hvor jøder fremstilles som skurkagtige og seksuelt perverse, eller hvor jødiske skuespillere fremstiller sådanne personer. Filmen viser også forskellige obskure religiøse ritualer, blandt andet en rituel slagtning af en ko, som skal dokumentere, at jøder nyder at pine dyr og se dem lide. Desuden viser den en række portrætter af jødiske mænd fotograferet som i politiets forbryderalbum. Dette ledsages af en speak, som statistisk "dokumenterer" jødens forbryderiske natur. Jøder udgør kun 1% af verdens befolkning, men alligevel – siger speakeren – udgør deres andel af rusgifthandel 34%, bankrøveri 47%, falskspilleri 47%, internationale røverbander 82%, hvid slavehandel med piger 98%. Jøden er på grund af sin ondskabsfulde og skurkagtige natur kraftigt overrepræsenteret blandt verdens forbrydere. (Uddrag af dokumentaren kan ses i videoen *Jøden og Arieren* af Aronsen og Brask, 1997).

Sådan fortsætter denne "folkeoplysende undervisningsfilm". I propagandens tjeneste bryder den næsten alle regler for en redelig dokumentarfilm: filmens dokumentation for påstandene er groft kritisabel. Mange argumenter er direkte løgnagtige (fx forbryderstatistikken), nogle argumenter vildleder ved hjælp af udeladelser (fx boligforholdene i ghettoerne) og nogle bruger fordrejning og suggestion. Således søger filmen at overbevise om, at det jødiske menneske er et skadedyr for samfundet ved både verbalt og visuelt at sammenligne jøder med rotter. Rotten ødelægger kornlagre og spreder farlige sygdomme. På samme måde er det jødiske menneske en parasit, "en kræftbyld på samfundslegemet", som bør bekæmpes. Filmen forsøger dermed at retfærdiggøre den senere udryddelse af jøder i KZ-lejre.

Nogle mener ikke, at denne anti-jødiske propagandafilm kan være dokumentarisk, når den er så groft løgnagtig og vildledende, som tilfældet er. Men det er en misforståelse. Filmen er produceret, markedsført og distribueret som dokumentarfilm, og den får netop hele sin stærke effekt fra sin status som dokumentar. Uden denne status kunne filmen hverken hævde at oplyse eller i praksis "vildlede". En nødvendig forudsætning for at kunne lyve er, at man hævder at tale sandt, og at modtageren også forventer det. Filmen lever fint op til alle punkterne i definitionen på en dokumentarfilm (se kap. 1 s. 29). Så uanset om filmen er propaganda, løgn og vildledning fra ende til anden, er det en dokumentarfilm.

Triumph des Willens er en helt anderledes type dokumentarfilm, som også blev produceret i en nazistisk sammenhæng; den er en hyldest til Adolf Hitler og nazistpartiet.

- Diskuter om *Triumph des Willens* er vildledende.

Hvorfor er vildledning uetisk?

Hvorfor er det nu egentlig uetisk at overtale en modtager ved hjælp af vildledning eller manipulation? Hvad nu hvis man har en god sag, fx vil modtagerens eget bedste, eller bare er sikker på, at man simpelthen har et sandt budskab? Er det så ikke i orden at lade det gode mål hellige manipulerende midler? Eksempelvis er der lavet en del velmenende kampagner for at skaffe organdonorer, bekæmpe hiv-smitte og lignende, hvis redelighed er yderst diskutabel.

Men svaret er nej. Ud fra en etisk betragtning er det aldrig i orden at vildlede en modtager, fordi det krænker modtagerens ret til selv at bestemme, og fordi det krænker modtagerens menneskelige værdighed at blive behandlet som et objekt for manipulation. Dette hænger sammen med, hvad man opfatter som menneskeligt og menneskeværdigt: i vores humanistiske kultur opfattes mennesker som selvstændige personer udstyret med særlige etiske rettigheder og kvaliteter. Personer har i modsætning til dyr, planter og ting: 1. selvbestem-

melsesret, 2. værdighed, 3. ansvar, og personer er desuden 4. psykisk og fysisk sårbare (Jf. Foght Mikkelsen: *Etik og moral*, 2008).

1. Selvbestemmelsesret indebærer, at ingen har ret til at tvinge en myndig person til at mene eller gøre noget andet end, hvad personen selv ønsker. Et individ har en fri vilje, som sætter det i stand til at vælge og selv tage ansvaret for sine valg.
2. Værdighed betyder, at en person er uerstattelig og har værdi i sig selv, fordi det er dette særlige menneske. Dette gælder uanset, om personen er handicappet, sort, kvinde, jøde osv. Et menneskes værdighed kan krænkes ved vold, ydmygelse, slaveri, mobning eller tingsliggørende behandling. Ting, planter og dyr har ingen værdighed – selv om de kan være værdifulde eller have en høj pris.
3. At have ansvar betyder, at man har ansvar for andres ve og vel, især de mennesker man er forbundet med, eller som bliver påvirket af ens handlinger. Man har også ansvar for sig selv og for de beslutninger, man træffer og de handlinger, man udfører. Ansvar og ret til selvbestemmelse (eller frihed) hænger uadskilleligt sammen: det ene giver ikke mening uden det andet.
4. Mennesker er sårbare fysisk og psykisk. Vi er (eller betragter os som) skrøbelige og som væsener, der kræver omsorg, pleje og hjælp.

Når bare én af disse fire etiske kvaliteter eller rettigheder krænkes, er der tale om et etisk problem. Når det drejer sig om manipulation, er det de tre første punkter, der er relevante. Når en afsender vildleder en modtager:

- forhindrer han modtageren i selv at bestemme (afsenderen bestemmer for modtageren).
- fratages modtageren selvansvaret for sin tilslutning (når man ikke selv har valgt, har man ikke ansvaret).
- nedværdiges modtageren, fordi han gøres til middel for afsenderens eget mål (modtageren gøres til et objekt eller redskab, der skal tjene afsenderens egen sag).

Det etiske ideal for god kommunikation er derfor, at modtageren selv bør have mulighed for at beslutte, om han vil tilslutte sig en argumentation. Og det har en modtager principielt, hvis han ikke er blevet vildledt, altså hvis kommunikationen er redelig.

Instruktørens behandling af de medvirkende

Spørgsmålet om manipulation drejer sig om afsenderens forhold til modtageren. Men også i forhold til de medvirkende i en dokumentar kan der være etiske problemer:

- hvis instruktøren opfordrer eller instruerer de medvirkende til at begå uetiske handlinger, fx begå vold, diskriminere eller lignende.
- hvis instruktøren ikke har fået de medvirkendes samtykke til at deltage i ubehagelige, intime eller andre scener, som man normalt ikke forventer offentliggjort.
- hvis instruktøren fremstiller de medvirkende på måder eller i situationer, som er nedværdigende eller krænkende for deres værdighed.
- hvis instruktøren undlader at informere de medvirkende om, hvilke formodede konsekvenser deres medieoptræden kan forventes at få. Hvis en 14 årig trækkerdreng fx står offentligt frem og fortæller om sit liv, bliver han måske efterfølgende mobbet af sine kammerater, smidt ud af skolen eller fyret fra sit arbejde?

Som afsender har instruktøren et ansvar for at respektere de medvirkendes værdighed og selvbestemmelsesret. Hvis instruktøren filmer narkomaner, alkoholikere, evnesvage eller psykisk syge, har han et ekstra stort ansvar for at informere om mulige konsekvenser af at optræde. På samme måde med børn og unge.

Set i et mediefagligt perspektiv er det især spørgsmålet om fremstillingen af de medvirkende, som er relevant. Her må der skelnes mellem de situationer personer vises i og måden de vises på via fx zoom eller kameraføring. Det er uetisk at fremstille personer i intime, private og nedværdigende situationer: fx en fuld og skæv person i politiets detention, en person som sprøjter heroin i armen, eller personer som har sex i deres eget hjem uden samtykke til medvirken.

Men det er også muligt via kameraføringen at fremstille medvirkende

på måder, som de fleste vil have sig frabedt, fordi det opfattes som ydmygende: eksempelvis hvis en prostitueret interviewes om sit liv med sex og narko, mens kameraet zoomer ind på hendes manglende fortænder eller nikotिंगule fingre. Det er uetisk, medmindre en sådan ualmindelig og udpegende kameraføring er særligt begrundet i det sagte: den prostituerede fortæller måske om, at hun har været udsat for vold og har fået slået en tand ud. På samme måde ville det være uetisk, hvis en professionel studievært blev udsat for en belurende eller visuelt befamlende fremstilling. Fx ved at zoome ind på den nervøse værts svagt rystende hænder, røde pletter på halsen eller hendes knaldrøde øjne. En sådan visuel befamling af personer er sagen uvedkommende – men kan værre ganske pirrende for seerens skuelyst.

Etik i den observerende dokumentar

De nævnte etiske problemer er især relevante i forbindelse med den observerende dokumentarform, mens spørgsmålet om manipulation især er relevant i forbindelse med den dybdeborende form. I Danmark har Lars Engels lavet talrige observerende tv-dokumentarprogrammer, der så godt som alle har givet anledning til diskussion om etiske problemer (se kap 3. om den observerende form).

Engels programmer handler typisk om sociale randeksistenser som prostituerede, indsatte i psykiatriske fængsler, mænd på herberg, kvinder i fængsel, psykisk syge misbrugere, professionelle bistanndsklienter osv. Programmerne giver offentligheden indblik i ellers utilgængelige rum. De viser, hvordan disse mennesker tænker, føler og lever. Men pga. den observerende form uden speak, eksperter og forklaringer kan det være svært at finde ud hvad programmerne vil sige med det, de viser. Programmerne giver indblik, men ingen forståelsesramme. Hvad er disse programmer egentlig ude på; hvad er deres formål? Sådan har mange spurgt sig selv.

I den omfattende offentlige debat om programmerne har der været to nærmest modsatte reaktioner. Begge reaktioner er forbundet med en vurdering af programmets etik og fremstilling af de medvirkende:

1. Den ene opfatter programmerne som uetiske. Det er "socialporno", hvis skjulte hensigt er at udstille de sære og forhutlede eksistenser til almindelig underholdning, forargelse og afsky. De medvirkende fremstilles på en måde, som er nedværdigende og krænkende. Og programmerne gør seeren til en voyeur, der kan få pirret sin nysgerrighed og blive bekræftet i sin trygge middelklassetilværelse (man tænker: "godt det ikke er mig!").
2. Den anden reaktion opfatter derimod programmerne som samfundskritiske, dvs. som et vigtigt bidrag til, at de socialt marginaliserede får en stemme og et ansigt i den offentlighed, hvori de normalt er usynlige. Disse personer bør ikke opfattes som bureaukratiske sagsnumre, men som mennesker som os andre. Uanset hvor sære, syge, kriminelle og "langt ude" de er, fortjener de en anstændig behandling af velfærdssamfundet. De medvirkende fremstilles derfor solidarisk og med appel til seerens medfølelse og ansvarfølelse som medborger (man tænker: "det kunne måske være mig!").

Socialpornografi?

Først skal vi se nærmere på kritikken vedrørende socialporno. Kritikere der bruger denne betegnelse, mener at programmernes formål er at pirre seerens fascination og skuelyst; at de skæve eksistenser fremstilles på en udstillende og visuelt befamlende måde, som giver seeren adgang til private og intime dele af personernes liv. "Normal-Danmark" får et voyeuristisk kig ned til "Under-Danmark" på samfundets bund.

Ifølge en kritiker har disse programmer især to karakteristika: 1. en taktløs og brutal udstilling af de medvirkendes privatliv, og 2. en visuelt befamlende fremstilling af deres kropselendighed:

1. Programmerne har "en tendens til at indeholde sekvenser, hvor de medvirkendes privatliv udsættes for brutal blottæggelse. Det kan være scener, hvor hovedpersonerne bliver filmet, mens de går amok. Det kan være scener, hvor folk bliver filmet lige op i ansigtet, mens de er halvvejs bevidstløse af druk eller helt væk i et herointrip. Det kan være scener, hvor mennesker bryder sammen. Og det kan sågar være scener, hvor hovedpersonerne begår lovovertrædelser med kameraet og flere hundredtusinder seere som vidne."
2. Programmerne "betjener sig i passager af en kameraføring, der har karakter af visuel befamlning af hovedpersonernes kroppe. Det er tilfældet, når kameraet med åbenlys fascination zoomer ind på sårdannelser, snavsede fingre, dårlige tænder og andre misligholdte kropsdele. Her gøres de medvirkendes kroppe til forfaldsæstetiske objekter."

(Max Pedersen: 2004)

Scener som disse kan få negative konsekvenser for de medvirkende, men først og fremmest er de ydmygende og krænker de medvirkendes værdighed. Kritikerne savner en god grund, som kan retfærdiggøre den brutale blotlæggelse af de medvirkendes privatliv. De mener, at hensynet til seertal og underholdningsværdi vægtes højere end hensynet til de marginaliserede og deres problemer.

Ingen instruktør kunne drømme om at fremstille Anders Fogh Rasmussen eller dronning Margrethe på samme taktløse måde (fx ved under nytårstalen at zoome langsomt ind på dronningens nikotingule fingre og tilsvarende tænder!). Kritikerne anerkender Lars Engels gode intentioner, men mener at han er helt blind for stilens socialpornografiske træk. Han skyder sig selv i foden, mener man. Han saboterer sit eget projekt pga. en underliggende og ubevidst fascination af den sociale og kropslige elendighed.

Samfundskritik?

Modparten mener det modsatte: programmerne udstiller ikke de marginaliserede, men menneskeliggør dem og giver dem en stemme i offentligheden:

1. "Det er ikke socialpornografi og voyeurisme. Det er snarere sociale stereotyper, som får ansigt og menneskelig karakter og dermed gør det vanskeligere for det almindelige Danmark og myndighederne bare at reducere dem til anonyme, sociale tilfælde, til bureaukratiske sagsnumre."
(Ib Bondebjerg: 2003)
2. Som begrundelse for dette fremføres det, at Lars Engels laver "nødvendigt og demokratisk tv. Han viser sider af virkeligheden, som ofte er omfattet af kun statistisk eller tilfældig viden eller udokumenterede fordomme. Og han giver mennesker og livsformer et sted at ytre sig i en medieverden, som ellers ofte er lukket for dem. Jeg ved ikke, hvordan man ellers skulle fremstille disse mennesker end ved så nænsomt og etisk som muligt at vise den måde, de faktisk lever på, og lade i det mindste glimt af menneskelige ressourcer og selvindsigt komme frem midt i den brutale virkelighed."
(Ib Bondebjerg: 2003)

Engels' programmer bekæmper fordomme om de marginaliserede. De får ansigter og bliver fremstillet som mennesker, ikke dæmoner. Programmerne skaber identifikationsmulighed og medfølelse.

- Det ser således ud til, at fortolkningen af programmerne og holdningen til de medvirkende afhænger af øjnene, der ser. Men er programmerne virkelig så åbne for fortolkning, kunne man spørge?
- Find i Engels' film eksempler på brutal visuel blottæggelse af privatliv og visuel befamling af kropselendighed (forfaldsæstetik), dvs. træk som pirrer og skaber distance.
- Find eksempler på en nænsom og etisk måde at fremstille de medvirkende på. Og find eksempler på glimt af menneskelige ressourcer og selvindsigt, dvs. træk som skaber medfølelse og solidaritetsfølelse.
- Vælg en eller to personer i en film og diskuter, hvordan de fremstilles: i hvilke situationer ses de, og hvordan er kameraføringen? – Undersøg fx *Pigerne på Halmtorvet* (1992), *Et glas vand til Jonnie* (1994) eller *Dømt til behandling* (1997).
- Er personerne Jonnie og Bente i *Et glas vand til Jonnie* fremstillet som dæmoner eller mennesker? Bliver de udstillet og "befamlet", eller fremstilles de etisk og nænsomt?
- Hvilke følelser appellerer filmene til, og hvordan sker det?
- Hvordan opfordres seeren til at vurdere det sete og de medvirkende?
- Hvilke holdepunkter giver filmene for en given fortolkning?

Medfølelse og/eller fascination

Lars Engels har i talrige interview udtalt, at i den observerende dokumentarform må virkeligheden tale for sig selv. Men det gør virkeligheden ikke; det kan den slet ikke. Kun mennesker taler, vurderer og fortolker (jf. kap. 1 om subjektivitet og medialisering). Man bliver ikke meget klogere på filmene ved at læse de mange interview, som Lars Engels har givet. Lars Engels fremhæver gang på gang sin solidaritet med de socialt marginaliserede. Derfor er det påfaldende, at kritikken for socialporno især kommer fra folk, som arbejder professionelt med marginaliserede mennesker: socialrådgivere, socialpædagoger, antropologer og repræsentanter for humanitære organisationer, som fx chefen for Kirkens Korshær.

Måske er konklusionen, at en rent observerende dokumentar om menneskelige lidelser og social elendighed nødvendigvis vil være tvetydig og åben for seerens egen etik og vurdering? For kan man synliggøre (fotografere eller filme) lidelser uden samtidig at pirre?

En amerikansk kritiker, Susan Sontag, har skrevet en hel bog om fotografier af menneskelige lidelser, hvor hun diskuterer dette problem: *At betragte andres lidelser* (2003). Anskueliggørende fremstillinger som fotografier og observerende dokumentarfilm kan ifølge Sontag gøre andres lidelse nærværende, men ikke få os til at forstå. Sådanne fremstillinger taler til vores retfærdighedssans, vores medlidenhed og vores afsky for vold, dvs. vores medmenneskelighed. Men de taler uundgåeligt også til vores voyeuristiske begær, vores tiltrækning til det afskyelige. Nøjagtig på samme måde som når man med en blanding af medlidenhed og fascination betragter de tilskadekomende ved en trafikulykke. Vi kan som regel ikke gøre noget, men vi skal lige se. Sontag siger:

“Ikke alle reaktioner på billeder af menneskelig lidelse styres af fornuft og samvittighed. De fleste skildringer af forpinte og mishandlede kroppe vækker rent faktisk en pirrende fascination. [] Som enhver ved, er det ikke kun nysgerrighed, der får os til at sænke farten på motorvejen, når der er sket en frygtelig bilulykke. Det er for mange også ønsket om at se noget makabert. [] fascinationen af den slags lyst er udbredt og en bestandig kilde til selvplageri.” (Sontag 2003: 92)

Sontag taler meget sigende om et "uværdigt begær", der mod vores samvittighed driver os til at betragte det, som pirrer os. Vi drages mod det frastødende, men vores samvittighed bebrejder os. Vi er gennemsyret af modsatte følelser, af ambivalens.

- Diskuter, med udgangspunkt i Susan Sontag, om det er muligt at lave en observerende dokumentar om menneskelige lidelser og socialt marginaliserede, der ikke pirrer seerens "uværdige begær" efter at betragte det frastødende og ulækre?
 - Kender I eksempler på en sådan dokumentar?
 - Socialpædagogen og instruktøren Stine Korst har bevidst bestræbt sig på at lave ikke-social-pornografiske film om handicappede, psykisk syge og andre svage samfundsgrupper. Interessant nok benytter hun ikke den observerende fremstillingsform. Sammenlign en af hendes film, fx *Sarte sjæle* (2000) med Lars Engels' *Dømt til behandling* (1997). Hvilken fremstillingsform er der tale om hos hende?
-